

mayı güçleştirdiği için geri kalmamıza yol açtığını, harflerin dinle, milliyetle ilgisi bulunmadığını, ıslahat teşebbüslerinin ise hiçbir olumlu sonuç vermediğini ve Cumhuriyet'le yeni bir çağın başladığını, bunun gereği olarak da Latin harflerinin kabul edilmesinin lüzumunu belirtiyorlardı. Devrin tanınmış ilim, edebiyat ve siyaset adamlarından Hayreddin Bey, Hüseyin Cahit, Falih Rıfkı (Atay), İbrahim Necmi (Dilmen), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Yunus Nadi, Celâl Nuri (İleri), Kılıçzade Hakkı, Tahsin Ömer, İsmet İnönü, Şükrü Saraçoğlu, Cenab Şahabeddin, Mustafa Necati, Mustafa Şekip (Tunc), Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Necip Asım, Mahmut Esat (Bozkurt), Ahmet Cevat (Emre), Raufpaşazade Fuat, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Hasan Fehmi (Tümerkan), Reşit Galip, Neşet Ömer (İrdelp), Mehmet Ali Ayni bu iddialarda bulunmuşlardır.

Anlaşıldığı üzere seksen yıla yakın bir süre imlâ ve harf tartışmalarıyla alfabe konusunda bir alt yapı oluşturulmuş, Batılılaşma temposunun hızlanmasıyla Latin harflerini almak isteyenler çoğalmıştı. Özellikle Cumhuriyet'ten sonra Latin rakamlarının kabulü (kanun nr. 1288; kabul tarihi 20 Mayıs 1928), ardından alfabe komisyonunun kurulması (23 Mayıs 1928), bu komisyonun bir rapor hazırlaması ve benimsenecek harfleri tanımlama gezilerine çıkılmasıyla bu yoldaki baskıcı çalışmaların sonuna varılmıştı. Nihayet 31 Ekim 1928 tarihinde başından beri harflerin değiştirilmesine ve bu yolla daha kolay bir kültür değişikliği gerçekleştirileceğine inanan hükümetin alelacele hazırlayıp sunduğu kanun teklifiyle Arap harflerine dayalı Osmanlı alfabeti bırakıldı ve Latin asıllı yeni Türk harfleri kabul edildi (kanun nr. 1353; kabul tarihi 1 Kasım 1928; *Resmî Gazete*'de yayın tarihi 3 Kasım 1928).

Alfabe ve Sosyoloji. Harfler bir diledaki sesleri yaklaşık olarak karşılayan işaretlerdir. Sesle şekil arasında çoğunlukla ilgi yoktur; bu sebeple harfler duyularak ve görülerek öğrenilir. Milletler, dillerini yazıya dökmek ve kaydetmek için ya kendileri bir alfabe icat etmişler veya komşu dillerden birinin alfabetini alarak kendi dillerine uygulamışlardır. Bunların ilkinde "millî alfabe", ikincisine de "adapte alfabe" denir. Aslında, karakterleri farklı da olsa resim-yazıdan doğdukları kabul edilen bütün alfabelerin birbirlerinden etkilendikleri, birinin diğerinin harflerini alıp yeniden

şekillendirerek kullandığı göz önünde tutulursa orijinal alfabe olamayacağı anlaşılır.

Bir dildeki sesleri tam olarak karşılayan alfabe "zengin alfabe" denir. Dillerin ses zenginliği alfabelerindeki harf zenginliğiyle ölçülür. Ancak çok harfli alfabelerin kullanılması birtakım güçlükler de doğurduğu için benzer seslerin tek harfle gösterilmesi, harf veya şekil kalabalığından kaçınılması daha pratik bulunmuştur. Dileler, bir dildeki ses farklılıklarını göstermek için harflere birtakım işaretler koyarak seçse zengin bir alfabe meydana getirmişlerdir. Bir dildeki sesleri bütün incelikleriyle yazıya geçirmek için kullanılan alfabe "fonetik alfabe", bir parçayı başka bir alfabe, özellikle Latin alfabesine çevirmek için kullanılan özel işaretli alfabe "transkripsiyon alfabeti" (cevriyazı) bir dilin ağır özelliklerini gösteren yazılı bir parçayı Latin asıllı bir alfabeyle çevirmek için kullanılan alfabe de "transliterasyon alfabeti" denir.

Sosyoloji, alfabeyle milletlerin dinî ve içtimai hayatı arasında birtakım ilişkiler kurmuştur. Din bir alfabenin seçiminde önemli bir faktördür ve meselâ Arap yazısı İslâmiyet'i seçen milletler tarafından bu etkiyle kabul edilmiş ve kullanılmıştır. Yine aynı etkiyle Süryânîler mezheplere ayrılınca Nastûrî, Ya'kûbî ve Melkit alfabeleri türemiş, Katolik Lehler, Çekler, Slovaklar, Vendler, Slovenler ve Hırvatlar Latin; Ortodoks Ruslar, Sırlar, Bulgarlar Kiril alfabesini almışlardır. Kipti, Got ve Slav alfabeleri de din etkisiyle Bizans ve Yunan alfabelerinden türetilmiştir. Arnavutlar'ın Katolik olanları Latin, Ortodoks olanları Yunan, müslüman olanları da Arap asıllı alfabeyle yazmaktadırlar. Alfabe seçiminde ikinci faktör kültür olmuştur. Milletler hangi kültürün etkisinde iseler ya isteyerek o kültürün yazısını almışlar yahut da buna mecbur bırakılmışlardır. Türkler'in 1928'den sonra Latin asıllı yeni Türk harflerini, Romenler'in Kiril'i terkedip Latin ve Hindistan'daki müslüman Gucerât'ların da Hint asıllı Devanagari alfabelerini almaları kendi arzuları ile. Uzakdoğu ve Afrika'ya Latin, Orta Asya'ya Kiril alfabelerinin girmesi ise sömürgeci - istilâcı güçlerin kültür etkisi ve zorlamasıyla olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 476-477; İbn Abdürabbih, *el-İkdu'l-ferid*, IV, 240 vd.; Süli, *Edebü'l-küttâb*, s. 28-30; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*

(Flügel), s. 6-7; İbn Fâris, *eş-Şâhibt fî fihri'l-luğâ* (nşr. Mustafa es-Süveymî), Beyrut 1963, s. 7 vd.; Bîrûnî, *Kitâbü's-Saydele fî't-Tıb Mukaddimesi* (trc. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1937, s. 34; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, tür.yer.; *Keşfü'z-zunûn*, I, 712-713; Süheyle Yâsin el-Cübûrî, *Aşlû'l-haṭṭi'l-'Arabî ve tetavvûruḥ*, Bağdad 1977, s. 22-77; Ahmet Cevat (Emre), *Alfabenin Menşei*, İstanbul 1933; Cl. Huart, *Arap ve Arap Dilinde İslâm Edebiyatı* (trc. Cemal Sezgin), İstanbul 1944; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara 1949), Ankara 1972, s. 149-177, 354-370, 392-405; Faruk Kadri Timurtas, *Osmanlıca Grameri*, İstanbul 1964, s. 2-39; A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 172; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, I, 186 vd.; III, 436 vd.; *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen- und des Abendlandes* (ed. O. Harrassowitz), Berlin 1969, tür.yer.; Nâsirüddin el-Esed, *Meşâdirü's-si'ri'l-Câhili*, Kahire 1978, s. 23-103; Şevkî Dayf, *Târîḫü'l-edeb*, I, 104-137; R. Tahhan, "el-Luğatü'l-'Arabîyye ve'l-bünyâniyye", *el-Meşnâk*, Beyrut 1970, LXI/6, s. 1-12; Z. H. Zül-fikar — Zeynep Uzun, *Mütâla'ayı Zebân-ı Urdu*, s. 17-28; D. Düringer, *The Alphabet*, New York 1948, s. 140-176; Ahmet B. Ercilasun, *Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara 1977, I; Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabe*, İstanbul 1991; Yazır, *Kalem Güzeli*, I-III, tür.yer.; J. R. Strager, *Dictionary of Middle Ages*, New York 1989, I, 376-378; J. Naveh, *Early History of the Alphabet*, Jerusalem 1987, tür.yer.; *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara 1981; Bilâl N. Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, Ankara 1992; Ali Suavi, "Lisân u Hatt-ı Türki", *Ulûm Gazetesi*, sy. 2, İstanbul 1286/1870, s. 69-78; sy. 3, s. 115-134; sy. 4, s. 214-228; Frederick Bodmer, "Alfabenin Tarihi" (trc. Vural Ülkü), *DTCFD*, XXV/3-4 (1970), s. 245-276; Abdussabur Şahin, "Hz. Muhammed Devrinde Arap Yazısında Hareke ve Nokta" (trc. Tayyar Altıku-laç), *Diyanet Dergisi*, IX/102-103, Ankara 1970, s. 403-406; Cahit Baltacı, "İslâm Medeniyetinde Yazının Gelişmesi", a.e., XIX/4 (1983), s. 36-42; Talat Tekin, "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", *Ulusal Kültür*, I/2, Ankara 1978, s. 18-42; Gürkan Tümer, "İnsanlar ve Harfler", *Çağdaş Eleştiri*, II/7, İstanbul 1983, s. 30-37; Ali Aktan, "Arap Yazısının Doğuşu, Gelişmesi ve İslâm Yazısı Hâline Gelmesi", *İslâmî Araştırmalar*, II/6, Ankara 1988, s. 61-67; Muhammed Hamidullah, "Allah'ın Elçisi (S.A.V) ve Sahabe Devrinde Yazı Sanatı", a.e., II/7 (1988), s. 95-102; Midhat Sertoğlu, "Eski Yazının Menşei ve Tekâmülü", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, III/25, İstanbul 1989, s. 11-17; *el-Mukteṭâf*, Beyrut 1888, XII, 279-287; "Alfabe", *TA*, II, 52-65; B. Moritz, "Arabistan (Yazı)", *İA*, I, 498-512; "Alphabet", *Encyclopedia Internationale*, I, New York 1970, s. 318-321; *The Book of Popular Science* (1970), I, 111-118; "Alphabet", *EAm*, New York 1970, I, 618-626; H. Fleisch, "Hurûf al-Hidjâ", *ET*² (İng.), III, 596-600; *EBr*, I, 618-627; "Alfabe", *ABr*, I, 368-369; Nihad M. Çetin, "Arap [Yazı]", *DİA*, III, 276-282; Mustafa Uzun, "Ebcet", a.e., X, 68.

REKİN ERTEM

Türkçe'nin Yazıldığı Alfabeler. Tarih boyunca Türkçe'ye uygulanan yazı sistem-

Tarih
boyunca
Türkçe'ye
uygulanan
yazılar:
a) Göktürk
b) Uygur
c) Mani
d) Brahmi
e) Nestûrî-Süryânî
f) Peçenek
g) Tibet
h) Çin
i) Arap
j) Ermeni
k) İbrânî
l) Grek
m) Latin
n) Kiril

leri Göktürk (Orhun), Soğd, Uygur, Mani, Brahmi, Nestûrî-Süryânî, Çin, Peçenek, Tibet, Passe-pa, Arap, Ermeni, İbrânî, Grek, Latin ve Kiril'dir (Slav).

1. Göktürk Alfabesi. Türkçe'nin yazıldığı ilk alfabe, bugünkü bilgilere göre Batı'da "runik eski Türk yazısı" adıyla tanınan Göktürk alfabesidir. Bu yazıya Batı'da "runik" denmesinin sebebi, harflerinin eski İskandinav yazıtlarında kullanılmış olan ve genellikle "runik alfabe" diye adlandırılan yazının harflerine benzemesidir. Runik sözü Eski İskandinav (Old Norse) dilinde run isminden türemiş bir sıfattır ve "esrarengiz" demektir. Göktürk alfabesinin, Danimarkalı dilci Thomsen'in çözdüğü ilk iki Orhun yazıtında (Kültigin, yazılış tarihi 732; Bilge Kağan, yazılış tarihi 735) kullanılan biçimi otuz sekiz harften oluşur; bunların dördü ünlü, diğerleri ünsüz, ikili ünsüz ve hece işaretleridir. Dört ünlü işaretinin her biri iki ayrı ünlüyü gösterir; yani a / e, ı / i, o / u ve ö / ü için birer harf vardır. Türkçe'deki ünlü uyumu ve on ünsüzün biri kalın (art), diğeri ince (ön) olmak üzere iki harfinin bulunması, a / e ve ı / i ünlülerinin yazıda kolayca ayırt edilmesini sağlarsa da bu yazıda o ile u'yu ve ö ile ü'yü ayırt etme imkânı yoktur. İçinde yuvarlak bir ünlü bulunan sözleri doğru okuyabilmek için o sözleri Osmanlıca'da olduğu gibi önceden bilmek ve kestirmek gerekir. Ünsüz işaretlerinin yirmisi, on ünsüzün (b, d, g, k, l, n, r, s, t, y) biri kalın, diğeri de ince ünlülü kelimelerin yazımında kullanılan ikili işaretleridir. Diğer bir ifadeyle bu on ünsüzün her

biri için iki ayrı işaret vardır. Meselâ iki b işaretinden biri baş gibi kalın ünlülü, öbürü de beş gibi ince ünlülü bir sözdeki b ünsüzünü göstermek için kullanılır. Aynı şekilde kal- fiil kökündeki k ve l ünsüzleri kalın k ve l harfleri ile, kel- fiil kökündeki k ve l ünsüzleri ise ince k ve l harfleri ile yazılır. Alfabenin ç, m, ng (geniz n'si), ny (ön damak n'si), p, ş ve z ünsüzlerini gösteren harfleri kalınlık- incelik bakımından yansızdır; yani bu ünsüzlerin her biri için yalnızca bir işaret vardır. lt, nç ve nt ikili ünsüzlerinden birincisi Orhun yazıtlarında yalnızca kalın ünlülü sözlerdeki lt ünsüz ikilisini göstermek için kullanılır; diğer iki harf ünlü bakımından yansızdır. Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında ok / uk, ök / ök, ık ve iç olmak üzere dört tane de hece işareti vardır. Bunlar kelime başında sırasıyla ko / ku, kö / kü, kı ve çi hecelerini yazmak için de kullanılabilir. Ancak kelime başına geldiklerinde kendilerinden sonra ünlü işareti varsa sadece ünsüz görevi yaparlar. Tonyukuk yazıtında bunlardan başka biri aş, diğeri de baş değerinde olan iki hece işareti daha bulunmaktadır.

Yenisey yazıtlarında, Orhun yazıtlarında kullanılmış olan bu kırk işaretten başka şu harfler bulunmaktadır: açık e, kapalı e, kalın ng, kalın s (Orhun yazıtlarındaki kalın s'den ayrı), ş (Orhun yazıtlarındaki ş'den ayrı) ve ayrıca dem ve kış hece işaretleri. Doğu Türkistan'da Turfan kazılarında ele geçmiş olan Göktürk harfli yazma eser *İrk Bitig*'de biri ot, öbürü de up değerini taşıyan iki hece işareti

daha vardır. Başka yazma parçalarında görülen ince ş işareti de hesaba katılırsa Göktürk alfabesindeki harflerin toplam sayısı elliye bulmaktadır.

2. Uygur Alfabesi. Türkler'in Göktürk alfabesinden sonra ve Arap alfabesinden önce kullanmış oldukları yazı sistemleri içinde en önemlisi Uygur alfabesidir. Buna, uzun bir süre içinde (VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar) yaygın bir biçimde (Doğu Türkistan'dan İstanbul'daki Osmanlı sarayına kadar) benimsendiği için Türk alfabesi adını vermek hiç de yanlış olmaz; nitekim Kâşgarlı Mahmud da Uygur alfabesinden Türk yazısı diye söz etmektedir. Uygur alfabesi Ârâmî kökenli Soğd alfabesinden çıkmıştır. Doğrudan Soğd alfabesiyle yazılmış Uygurca metinler de bulunmakla birlikte bunlar küçük ve çok yıpranmış yazma parçacıklarından ibarettir. Öyle ki üzerlerine bir araştırma yapan Annemarie von Gabain, aralarında bütün halinde tek bir satıra dahi rastlanmadığını söylemekte ve Türkçe'ye örnek olarak ancak birkaç kelime verebilmektedir. Soğdca'yı ve Soğd yazısını öğrenen Uygurlar bu yazının işlek türünden kendileri için yeni bir alfabe geliştirmişlerdir. Genellikle Uygur yazısı olarak bilinen ve onlara mal edilen bu yazının önceleri diğer Türkler'ce de kullanılmış olması mümkündür; IX. yüzyıl ortalarında Koço Uygur Kağanlığı'nda çoğunluğu Uygurlar'ın oluşturması dolayısıyla bu adı almıştır. Ünlülerin gösterilmesi bakımından Soğd ve Uygur yazıları arasında fark vardır. Soğd yazısında kelime içi ünlüleri de çok defa kelime başı ünlüleri gibi "alef"li (elif) yazıldığı halde Uygur yazısında bir tür tasarrufa gidilmiş ve dört yuvarlak ünlü yalnızca bir vav ile, ı ve i ünlüleri de yalnızca yod (ye) ile gösterilmiştir. Uygur yazısında sadece et'öz (vücut) gibi birleşik kelimelerin yuvarlak ünlüleri kelime başı ünlüsü gibi alef, vav ve yod ile yazılır.

Uygur alfabesi Türkçe'nin yazımı için hiç de elverişli olmadığı halde Türkler'ce VIII. yüzyıl ortalarından XVIII. yüzyıl başlarına kadar, yani yaklaşık 1000 yıl gibi çok uzun bir süre yer yer kullanılmıştır. XX. yüzyıl başlarında Turfan'da yapılan kazılarda Uygurca yazma ve bazı basma (tahta kalıp yöntemiyle) eserler ele geçirilmiş ve bunlar ilim adamları tarafından büyük bir titizlikle yayımlanmıştır. Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerin büyük çoğunluğunu Budizm, Maniheizm

ve Hristiyanlığa dair dinî metinler teşkil eder. Bu yazmaların en eskileri Maniheizm'le ilgili olup VIII. yüzyıl ortalarından kalmadır. Budizm çevresinde ortaya çıkarılan eserler daha çok Çince, Sanskritçe, Toharca ve Soğdca'dan yapılmış tercümelerdir. Bunlar arasında en önemlileri, IX. yüzyılda Toharca'dan çevrilmiş olan *Maitrisimit* ile Beşbalıklı Şingku Seli Tutung'un 925-950 yılları arasında Çince'den çevirdiği *Altun Yaruk* (Sanskritçe aslı *Suvarnaprabhâsa sūtra*) ve *Hüen-tsang Hayatı*'nın yine aynı Türk bilgini tarafından Çince'den yapılan tercümesidir.

Uygur alfabesi Türkler'in İslâm'a girmesinden sonra da bir müddet kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*'in üç nüshasından biri olan Viyana nüshası Uygur harfleriyedir ve 1439'da Herat'ta istinsah edilmiştir. *Atebetü'l-hakāyık*'ın en iyi yazması, Ürgençli Sultanbahtıoğlu Zeynelâbidin tarafından 1444'te Semerkant'ta Uygur yazısıyla kopya edilmiştir. Bu yazı XV. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı sarayında da kullanılmıştır. Fâtih Sultan Mehmed'in Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'la yaptığı savaşın zaferle sonuçlanmasından sonra 5 Rebîülâhîr 878 (30 Ağustos 1473) tarihinde Karahisar'da kaleme aldirdığı yarlık Uygur alfabesiyedir ve sarayda görevli bahşılardan (Uygurca yazan kâtip) Şeyhzâde Abdürrezzak Bahşı tarafından yazılmıştır. Uygur yazısı XIII. yüzyılın başlarında Türkler'den Moğollar'a da geçmiş ve uzun süre kullanılmıştır.

3. Mani Alfabesi. Türkler'in Göktürk alfabesinden sonra kabul ettikleri alfabelerin biri, belki de birincisi Mani (Manihey) alfabesidir ve bu alfabe Uygur hükümdarı Bögü Kağan zamanında (759-780) Maniheizm'e giren Türkler tarafından IX. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Mani alfabesi, Ârâmî alfabesinin bitişik olmayan türü ile Süryânî alfabesinin bitişik türü arasındaki geçiş aşamalarından birini teşkil eden Estrangelo yazısından çıkmıştır ve Türkçe'nin yazımına Orhun alfabesinden daha az, Uygur alfabesinden daha çok uygundur. Bu alfabede Türkçe'nin ünlüleri, Uygur alfabesinde olduğu gibi kelime başındaki o ve u için alef ile vav, ö ve ü için de alef, vav ve yod kullanılarak yazılır; kelimelerin ilk hecesindeki ö ve ü ünlüleri de vav ve yod ile yazılarak o ve u'dan ayırt edilir. Baştaki i ve i ünlüleri alef ve yod yerine e (ayn) ve yod ile gösterilirken ortadaki i ve i sesleri ise tabii olarak yalnız yod ile

yazılır. Mani yazısının bir özelliği, son-daki i ve i ünlülerinin çok defa iki ye ile yazılmasıdır: iki yerine ikil gibi. Bu fazla i'ler transkripsiyon sırasında kısa bir çizgi ile asıl kelimelerden ayrılarak gösterilir; meselâ iki-i. Mani alfabesi ünsüzlerin yazımı bakımından Soğd ve Uygur alfabelerinden üstündür. Bu yazıda b ile p, k ile g, q (k) ile g (ğ), s ile ş birbirinden ayırt edilir; başka bir deyişle bütün bu ünsüzler için ayrı harfler ya da işaretler vardır. Noktalaması Uygur alfabesiyle aynıdır; Soğd ve Uygur yazıları gibi sağdan sola yazılır.

Maniheizt Uygurlar'dan kalma yazma parçaları Doğu Türkistan'da, Turfan ve Tun-huang'da bulunmuştur. Pek küçük boyda olan bu yazma parçaları yüzyıllarca toprak altında kaldıklarından tahribata uğramış ve daha da küçülmüştür. Bunların en önemlisi, Mani ve Uygur yazılarıyla kaleme alınmış birçok "günah çıkartma" metnini bir araya toplayan *Huastuanift*'tir. A. von Le Coq tarafından yayımlanan eser Türkçe'ye de çevrilmiştir (*Huastuanift* [trc. S. Himran], Ankara 1941). Mani metinleri Argu lehçesiyledir.

4. Brahmi Yazısı. Uygur Türkçesi'ne uygulanan yazılardan biri de Hint kökenli Brahmi'dir. Hindistan'da Sanskritçe'nin yazımı için kullanılan Brahmi Budizm ile birlikte Orta Asya'ya gelmiş ve her şeyden önce Sanskritçe dinî metinlerin yazımı için kullanılmıştır. Bu yazıyı Orta Asya'da ilk kabul edenlerin Budist Toharlar ya da Sakalar olduğu sanılmaktadır. Bunlar Hintliler'den aldıkları yazıya bazı yeni işaretler ekleyerek onu geliştirmişler, Budist Uygurlar da bu geliştirilmiş biçimi benimseyip yine bazı değişiklikler yapmışlardır.

Soldan sağa yazılan Brahmi bir hece yazısıdır. Bu yazıda her işaret ya belirli bir ünlüyü ya da belirli bir ünsüzle onu takip eden bir a ünlüsünü, yani pa, pha, ba, bha vb. biçiminde açık bir heceyi gösterir. Bir işaretin a'dan başka bir ünlüyü göstermesi isteniyorsa o takdirde işarete küçük bir ek yapılır. Bir önceki işaretin üzerine konulan ince yatık bir çizgi ve asıl işaretin üzerine konulan bir nokta o işaretin sâkin okunacağını gösterir. İşaretin üzerindeki içi boş bir nokta da hecenin genizden telaffuz edildiği anlamındadır. Brahmi yazısındaki ünlü işaretleri (a, â, e, i, o, u, ü) Türkçe'nin ünlülerini yazmaya elverişli olmadığından açık e (è), normal e, ö ve ü ünlülerini yazmak için türlü işaret öbeklerin-

den faydalanılmıştır. Meselâ bu öbeklerden aya Türkçe'deki açık e (è), eya normal e, oya ö ve uyu ise ü ünlülerini gösterir.

Brahmi yazısı, öğrenilmesi ve öğretilmesi güç bir yazı olduğu için eski Türkler arasında pek yayılmamış, Turfan ve çevresi gibi dar bir coğrafi bölgede ve kısa bir süre içerisinde (X ve XI. yüzyıllar [?]) kullanılmıştır. Turfan'da bulunup Berlin'e götürülen Brahmi yazılı eski Türkçe metinlerin sayısı 100 dolayındadır. Bunların hiçbirisi tam olmayıp hemen hepsi tıp, takvim gibi konularla ilgili yazma parçalarından ibarettir.

5. Nestûrî-Süryânî Alfabesi. Ârâmî yazısının işlek türünden çıkan Süryânî yazısı sağdan sola doğru yazılır ve yirmi iki ünsüz işaretinden oluşur; harflerin sırası İbrânî alfabesindeki gibidir. Süryânî harflerinin de çoğunun kelimelerin başında, içinde ve sonunda bulunmalarına, bitişik veya ayrı yazılmalarına göre az çok değişik biçimleri vardır. Alef, vav ve yod harfleri öbür Sâmi alfabelerinde olduğu gibi ünlüleri göstermek için kullanılır. İlk örnekleri milâttan sonra I. yüzyıla kadar uzanan Süryânî yazısının ünlü düzeni, VIII. yüzyılda harflerin altına ve üstüne konulan hareketlerle daha da geliştirilmiştir.

Süryânî kilisesinin ikiye ayrılması ile Süryânî dili ve yazısı da batıda Ya'kûbî, doğuda Nestûrî olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Nestûrî Hristiyanlık Orta Asya'da Baykal gölüne kadar uzanan bölgelerde de yayılmış, Batı Türkistan'ın Semiryeçiye (Yedisu) bölgesinde yaşayan bir kısım Türkler'le İç Moğolistan'da yaşayan Öngüt Türkleri hemen bütünüyle Hristiyanlığa girmişlerdi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rus arkeologları, bugün Kırgız Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Isık Göl'ün batısında ve Çin sınırına yakın Mezar köyü yakınındaki eski mezarlıklarda Nestûrî-Süryânî yazısı ile yazılmış birçok hristiyan mezar taşı bulmuşlardır. XIII ve XIV. yüzyıllardan kalma bu taşların çoğu Süryânîce, bir kısmı ise Nestûrî-Süryânî yazısı ile yazılmış Türkçe'dir. Süryânîce yazılarda da gerek kişi adı gerekse on iki hayvanlı Türk takvimine ait yıl adları olarak birçok Türkçe kelime bulunmaktadır. İç Moğolistan'ın tarımla uğraşan bölgelerinde de bu yazıyı ihtiva eden hristiyan mezar taşlarına rastlanmıştır.

6. Çin Yazısı. Türkler tarafından Türkçe metinlerin yazımında değilse bile yabancılar tarafından Türkçe kelimelerin

az çok sağlıklı bir biçimde tesbitinde kullanılan ilk yazılardan biri, belki de birincisi Çin yazısıdır. Çünkü eski Türkler'in ilişkide bulundukları yerleşik hayat süren ilk uygar kavim Çinliler'di. Çinli tarihçiler vekâ'i'nâmelerinde eski Türkler'le ilgili olarak çok önemli bilgiler vermiş, bu arada özel ad (boy, kişi ve yer adları) ve unvan gibi birçok Türkçe kelimeyi de Çin yazısının elverdiği ölçüde kaydetmişlerdir.

Eski Çin kaynaklarındaki Hun (Hsiung-nu) diline ve Eski Türkçe'ye ait malzeme Hunlar'a (m.ö. III - m.s. IV. yüzyıl), Göktürkler'e (T'u-küe, VI-VIII. yüzyıl) ve Moğolistan Uygurları'na (VIII-IX. yüzyıl) ait olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunların arasında sayı bakımından en fazla olanlar Göktürkçe kelimelerdir. Göktürkler hakkında ilk bilgiler ve dolayısıyla en eski Türkçe kelimeler Çin-şu adlı Kuzey Çu sülâlesi (556-581) tarihinde bulunur. Bu kitapta kaydedilmiş olan en eski Türkçe kelimelerden bazıları "T'u-küe" (Türk), "K'u-ku" (Kırgız) gibi kavim ve "T'u-men" (Orhun yazıtlarında "Bumîn"), "K'o-lo" ("Kara" [?]) gibi kağan adları ile "k'o-ho-tun" (katun/hatun), "ye-hu" (yabgu), "ta-kuan" (tarkan) gibi unvanlar ve "ko-li" (karı, yaşlı), "so-ko" (sakal, saç), "fu-lin" (böri, kurt), "ho-lan" (kulan, at) gibi cins adlarıdır.

7. Peçenek Alfabeti. Macaristan'ın Nagy-Szent-Miklós adlı yerinden çıkan ve eskiden "Attila definesi" denilen IX-X. yüzyıllara ait kapkacak üstündeki yazıtlarda görülmüştür. Orhun-Yenisey alfabesinin bir türü olup sağdan sola doğru yazılır; Szäkely Macarları'na da geçmiştir.

8. Tibet Yazısı. Bazı Türk kavimleri tarafından VII-X. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Aslı Brahmi'ye dayanan bu yazıda her işaret bir heceyi gösterir. Otuz beş hece ile 105 birleşik hecesi olan ve soldan sağa yazılan bu yazı sadece Budizm'e ait metinlerde kullanılmıştır.

9. Passe-pa Yazısı. XIII. yüzyılda Kubilay Han tarafından çağrılan Tibetli lama Passe-pa'nın icat ederek Moğolca'ya uyguladığı dört köşe bir yazı düzenidir. Tibet yazısını esas alan bu sistem, Moğollar'ın o zamana kadar kullandıkları Uygur asıllı alfabelerinin yerine geçmiştir. Hece yöntemine göre sayıları kırk dört olan işaretler Çin yazısında olduğu gibi yukarıdan aşağıya, fakat onun aksine soldan sağa dizilirdi. Yalnız 1272-1310 yılları arasında daha çok Moğol dilvanında kullanılan ve sonra bırakılan bu

Bir elif cüzünde elifbânın yer aldığı ilk sayfa
(TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 437)

yazı ile kaleme alınmış az sayıda metin bulunmaktadır.

10. Arap Alfabeti. Tarih boyunca Türk diline uygulanan yazılar arasında en uzun süreli, aynı zamanda en yaygın olanıdır ve muhtemelen Türkler'in İslâm'a girmeye başladıkları IX. yüzyıldan itibaren, yani 1000 yılı aşkın bir süreden beri Türk dil ve lehçelerinin yazımı için kullanılan tek alfabeyi oluşturmuştur. Bugün de hâlâ alfabesini değiştirmiş çeşitli Türk halkları arasında resmen değilse de geçerliliğini korumaktadır. Irak ve İran'da yaşayan Azeriler'le Türkmenler ise bu yazıyı kullanmaktadırlar.

Bilindiği kadarıyla Türkçe'yi Arap harfleriyle ilk defa yazanlar X. yüzyılın ortalarında İslâm dinine giren Karahanlılar'dır; ancak bu dönemden kalma, XI. yüzyılın son çeyreğinden önceye ait Arap harfli bir Türkçe metne rastlanmamıştır. Mevcut bilgilere göre bu alfabeyle yazılmış en eski Türkçe kelimeler ve metin parçaları (cümleler, manzum parçalar ve atasözleri), Kâşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında tamamladığı *Dîvânü lügâti't-Türk* adlı Türkçe - Arapça sözlüğündekilerdir. Kâşgarlı Mahmud sözlüğünde Arap imlâ düzenini uygulayarak kısa veya tabii uzunluktaki ünlüleri harleklerle, uzun ünlüleri ise uzatma harfleriyle (ى, و, ا) göstermiştir. Bu eser-

le hemen hemen aynı tarihte (1069) yazılan *Kutadgu Bilig*'in, müellifin kaleminden çıkmış olan ya da Karahanlı hakanına sunulan ilk nüshasının Arap harfleriyle mi yoksa Uygur harfleriyle mi yazıldığı bilinmemektedir. Reşit Rahmeti Arat eserin aslının Uygur harfli olduğu görüşündedir ve mevcut üç yazmanın en eskisi de (XV. yüzyıl) böyledir. *Kutadgu Bilig*'in Arap harfli yazmalarında uygulanan imlâ düzeni Kâşgarlı'nın benimsediğinden büsbütün ayrıdır ve bunlarda kelimelerin bütün ünlüleri Uygur metinlerinde olduğu gibi uzatma harfleriyle gösterilmiştir. Uygur imlâ düzeninin devam ettirildiğini ortaya koyan başka bir kanıt da -lar, -lık, -çı gibi eklerin genellikle ait oldukları kelimeye bitleştirilme-yip ayrı yazılmasıdır. Uygurca'dan aktarılan bu sistem Doğu Türkçesi'nin Karahanlılar'dan sonraki dönemlerinde de sürmüştür, özellikle Çağatayca'da Türkçe kelimelerin bütün sesleri harflerle gösterilerek harekeler kaldırılmıştır.

Anadolu'da ilk defa yazı dili olmaya başlayan Oğuz lehçesinin Arap harfleriyle yazımında Doğu Türkçesi'nden ayrı bir yol tutulmuştur. Karışık bir dille kalem alınmış olan *Behcetü'l-hadâik fî mev'izati'l-halâik* adlı eserin 703'te (1303) istinsah edilen Bursa nüshasında (Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Kurşunluoğlu, nr. 5) Türkçe kelimeler Arap imlâ düzenine göre (kısa ünlüler hareke, uzun ünlüler uzatma harfleriyle) yazılmıştır. Anadolu'da XII ve XIII. yüzyıllarda sürdürüldüğü anlaşılan bu uygulama, daha sonra ünlülerin özellikle e dışında kelimelerinin uzatma harfleriyle yazıldığı Doğu Türkçesi'nin imlâ düzenine yakın bir şekle dönüşmüştür.

Doğu Türkçesi ve Anadolu Oğuzcası dışında Arap harfleriyle yazılmış başka bir Türk lehçesi de İdil Bulgar Türkçesi'dir. İdil havzasında VII. yüzyıl sonlarından XIV. yüzyıl ortalarına kadar hüküm sürmüş olan Bulgar Türkleri X. yüzyıl ortalarından başlayarak İslâm dinine girmiş ve diğer Türk dillerinden büsbütün ayrı olan dillerini Arap alfabesiyle yazmışlardır. Rusya'nın Çuvaş, Tatar ve Başkırt Özerk bölgelerindeki eski mezarlıklarda bulunan 100'e yakın mezar taşının bir kısmı XIII. yüzyıl sonlarına, büyük bir kısmı da XIV. yüzyılın ilk yarısına aittir. Bu taşların çoğu Bulgar kufisi denilen değişik bir yazı türü ile ve Arap imlâ düzeninde yazılmıştır.

11. Ermeni Alfabeti. Türkçe'nin yazımında kullanılan alfabelerden biri de Uk-

rayna-Polonya ve Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti Ermenileri'nin kullandığı Ermeni yazısıdır. Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Bagratid Ermeni Devleti XI. yüzyılın ortalarında Selçuklu akınları ile yıkıldıktan sonra Ermeniler'in büyükçe bir kısmı Gürcistan'a, Kilikya'ya ve Kırım'a göç etmişlerdi; Kırım'da özellikle XIII ve XIV. yüzyıllarda birçok Ermeni bölgesi vardı. XIII. yüzyılda bütünüyle bir Türk ülkesi durumuna gelen Kırım'da göçmen Ermeniler Kıpçak Türkleri ile sıkı bir ilişki içinde idiler ve onlara bilhassa ticaret işlerinde aracı ve yardımcı oluyorlardı. Belki de bu sebeple göçmen Ermeniler dinlerini, yazılarını ve birçok Ermenice terimleri korumakla birlikte kendi dillerini bırakıp topluca Kıpçak Türkçesi'ni (Kumanca, Eski Tatarca) benimsediler. Kırım Ermenileri'nin bir kısmı Kral I. Leon'un çağrısına uyarak Batı Ukrayna'ya, Galiciya'ya gidip yerleşmişler ve daha sonraları "Polonya Ermenileri" adıyla anılmışlardır.

Ukrayna-Polonya Ermenileri, din adamları da dahil olmak üzere kendi dillerini bırakarak Türkçe konuşup yazmaya başlamışlardı. Kıpçak Türkçesi ile konuşup yazan bu Ermeniler'den kendi yazılarıyla kaleme aldıkları pek çok Türkçe yazma eser ve belge kalmıştır. Bugün Viyana ve Paris millî kütüphaneleri gibi çeşitli kütüphanelerde birçok yazma bulunmakta ve bunların çoğunun dinî-tarihi eserler, vaaz ve dualar, Ermeni cemaati mahkeme kararları, evlilik kayıtları ve noter senetleri gibi belgeler olduğu görülmektedir. Ermeni harfleriyle yazılmış eserler arasında bir Kıpçak Türkçesi grameriyle bir Ermenice - Kıpçakça - Fransızca sözlük de bulunmaktadır. Osmanlı Devleti sınırları içinde Kafkasya ve İran'da yaşayan Ermeni şair ve edebiyatçıları da yine kendi yazılarıyla fakat Türkçe eserler vermişlerdir. Ayrıca Tanzimat döneminden başlayarak İstanbul'da Ermeni yazısı ile Türkçe birçok gazete ve dergi yayımlanmıştır.

12. İbrânî Alfabeti. Türk kavimleri içinde dillerini İbrânî harfleriyle yazanlar Müsevî Karayimler'dir (Karaylar). Karayim ya da Karaim adı, Ârâmî-İbrânî kökenli "yazı bilenler" anlamındaki gârâ'im kelimesinden gelir. Litvanya, Polonya ve II. Dünya Savaşı'na kadar Kırım'da yaşayan Karayimler daha çok dinî eserlerini İbrânî yazısı ile yazıyorlardı. XIX. yüzyıl sonları ile XX. yüzyıl başlarından itibaren Polonya Karayimleri Latin alfabesini, Rusya Karayimleri de Slav alfabesini kullanmaktadırlar.

13. Grek Alfabeti. Türkçe'nin Grek (Yunan) alfabesiyle yazılmış en eski örneği XVI. yüzyıla aittir. Söz konusu metin, Fâtiḥ Sultan Mehmed'in buyruğu üzerine İstanbul Patriği Gennadios Scholarios'un hazırlamış olduğu Hristiyan itikadnamesinden Türkçe'ye yapılan çevirinin daha sonra Grek harfleriyle yazılmış şeklidir. Grek alfabesinin asıl kullanımına ise XVIII ve XIX. yüzyıllarda Karaman Rumları (Karamanlis) arasında rastlanmaktadır. Anadolu Türkçesi'nin Karaman ağızıyla kaleme alınmış olan bu kitapların en eskisi, ilk baskısı 1718'de İstanbul'da gerçekleştirilen *Gülzâr-ı İmân-ı Mesîhî* adlı din kitabıdır (Amsterdam 1743; İstanbul 1803, 1883). XVIII. yüzyıl başlarından XIX. yüzyıl sonlarına kadar İstanbul ve çeşitli Avrupa şehirlerinde Grek harfleriyle basılmış Karaman ağızı kitapların toplam sayısı 500'ü geçer. Bunlardan başka İstanbul'da yayımlanan *Gazeta-yı Anatoli* gibi Grek harfli Türkçe gazeteler de bulunuyordu.

14. Latin Alfabeti. Türkiye Türkçesi'nin yazımında kullanılan en son alfabe Latin alfabesidir. Ancak mevcut bilgilere göre Latin harfleri, Türkçe'nin yazımı için harf devriminden çok önce ilk defa XIV. yüzyılın başlarında kullanılmıştır. Aşağı İdil bölgesinde Kumanlar (Kıpçak Türkleri) arasında Hristiyanlığı yaymaya çalışan Fransisken misyonerleri vaazlarında faydalanmak üzere Kumanca öğrenmişler ve birçok dinî metni, dua ve ilâhileri bu dile çevirmişlerdi. 1303'te Latin harfleriyle hazırlanmış olan *Codex Cumanicus* adlı kitapta Türkçe metinlerden başka Latince, Farsça ve Türkçe gramer bilgileri, isim ve fiil çekimi örnekleriyle bir sözlük kısmı ve Türkçe metinler arasında da çözümleriyle birlikte kırk altı adet Kuman bilmeceyi yer almaktadır. Floransa'nın İstanbul balyosluğunda sekreter olarak çalışan Filippo Argenti'nin 1533'te Galata'daki yabancı tüccarlara Türkçe öğretmek amacıyla hazırladığı *Regola del parlare turco* adlı küçük konuşma kitabında Türkçe metinler yine Latin harfleriyle yazılmıştır. Aynı yüzyıl içinde Avrupa'da basılan ilk Latin harfli Türkçe metin ise İstanbul Patriği Scholarios'un hazırladığı Hristiyan itikadnamesinin Grek harfleriyle yazılmış Türkçe tercümesinden Latin harflerine yapılan çeviri yazıdır ve 1584'te yayımlanan Martin Crusius'un *Turco-graeciae libri octo* adlı kitabında yer almıştır. Bu tarihten sonra Avrupa'da ba-

sılan Türkçe gramer ve konuşma kitaplarının hemen tamamında Türkçe metinler Latince, İtalyanca, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Macarca gibi dillerin imlâ düzenlerine göre Latin harfleriyle dizilmiştir.

Latin alfabesi Sovyetler Birliği'nde konuşulan Türk dillerinin yazımında da kısa bir müddet kullanılmış ve bunların ilkinin Sahaca oluşturmuştur. 1819'dan itibaren Kiril alfabesiyle yazılan bu Türk dili için 1917'de otuz üç harften meydana gelen Latin kökenli yeni bir alfabe düzenlenmiş ve 1939'a kadar bu alfabe kullanılmıştır. Latin alfabesiyle yazılan ikinci Türk yazı dili Azerice'dir. XIX. yüzyılın ortalarında ünlü tiyatro yazarı Mirza Feth Ali Ahundof (Ahundzâde) Arap alfabesinin bırakılarak Latin-Slav kökenli yeni bir alfabenin alınmasını teklif etmiştir. Fakat siyasî ve sosyal şartlar o dönemde böyle bir teşebbüsün tartışılmasına dahi izin vermediğinden Latin kökenli bir alfabenin kabulü ancak 1917 Bolşevik İhtilâli'nden sonra mümkün olmuş ve uygulamaya da 1925'te ve yalnız öğretim alanında başlanabilmıştır. Ertesi yıl Bakü'de toplanan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği I. Türk Bilimi Kurultayı gerek Azerî Türkçesi'nin gerekse ülkedeki diğer Türk dillerinin Latin alfabesiyle yazılması kararını almış ve bu karar birkaç yıl içinde uygulanmışsa da uzun sürmemiş, bir müddet sonra "yangelif" (yeni elif, yeni alfabe) denilen ve aralarında bazı küçük farklar bulunan Latin kökenli alfabeler yerlerini tekrar Kiril alfabesine bırakarak bir süre kullanılmışlardır: Sahaca (1917-1939), Azerice (1925-1939), Karaçayca - Balkarca (1927-1939), Tatarca (1927-1939), Altayca (1928-1938), Kazakça (1928-1940), Kumukça (1928-1938), Nogayca (1928-1938), Türkmence (1929-1940), Hakasça (1929-1939), Kırgızca (1928-1940), Kırım Tatarcası (1929-1938), Başkırtça (1930-1940), Tuvaca (1930-1943), Uygurca (1930-1947), Gagavuzca (1932-1957). Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarına kavuşan Türk devletlerinde tekrar Latin alfabesine dönüş çalışmaları başlatılmış bulunmaktadır.

Latin kökenli yeni Türk alfabesi bugün Türkiye Cumhuriyeti'nden başka Kıbrıs ve Yugoslavya'da yaşayan Türkler'ce de kullanılmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan (Sinkiang) Özerk Bölgesi'nde yaşayan Uygurlar'la Kazaklar ise 1970'li yıllardan itibaren otuz üç

harften oluşan Latin kökenli yeni bir alfabe benimsenmiştir.

15. Kiril (Slav) Alfabesi. Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi dışındaki Türk dil ve lehçelerinin yazımında Arap alfabesinden sonra en geniş ölçüde kullanılan alfabe Kiril alfabesidir. Bu alfabeyle yazılan ilk Türk dili Çuvaşça'dır. XVIII. yüzyıl başlarında Hristiyanlığı yaymak için eski Bulgar Türkleri'nin torunları olan İdil-Kama bölgesindeki Çuvaşlar'a giden Rus misyonerleri bu dili kendi harfleriyle yazdılar. 1769'da Rus Bilimler Akademisi'nce yayımlanan ilk Çuvaşça dil bilgisinde otuz beş harften oluşan bir alfabe kullanılmıştır. Bu harflerin otuz biri Rus alfabesinden, ge harfi ise Latin alfabesinden alınmıştır; geri kalan üç işaret de ikili birleşik harflerdi. Bu tarihten yaklaşık 100 yıl sonra 1871'de yine Slav kökenli yeni bir alfabe düzenlendi ve Çuvaşça 1938'e kadar zaman zaman küçük değişikliklere uğrayan bu alfabeyle yazıldı. Bugünkü Çuvaş alfabesi 1938'de düzenlenmiştir ve otuz altı harften oluşmaktadır. Slav alfabesiyle yazılan ikinci Türk dili Sahaca'dır. Bu dil Kiril harfleriyle ilk defa XVII. yüzyıl sonlarında yazılmaya başlanmışsa da ilk alfabesi 1819'da düzenlenebilmiştir. Bu alfabe 1851'de yirmi dokuz harften oluşan yeni bir Slav kökenli alfabeyle, 1917'de de Latin kökenli alfabeyle değiştirilmiş, 1939'da ise bunların yerini kırk harften oluşan bugünkü Kiril kökenli alfabe almıştır. Aynı şekilde 1845-1928 yılları arasında Kiril, 1928-1938 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılan Altayca ile 1885-1930 yılları arasında Kiril, 1930-1938 yılları arasında Latin alfabesiyle yazılan Şorca da 1938'den itibaren yeniden Kiril alfabesiyle yazılmaya başlanmıştır; ancak Şorca 1944'te yazı dili olmaktan çıkarılmıştır. Kiril alfabesiyle yazılan diğer Türk dilleri ve yazılmaya başlandıkları tarihler şöyledir: Tatarca (1939), Kırım Tatarcası (1938), Âzerice (1939), Özbekçe (1940), Yeni Uygurca (1947), Tuvaca (1943), Hakasça (1949), Türkmence (1940), Kazakça (1949), Karakalpakça (1940), Nogayca (1938), Kumukça (1938), Karaçayca - Balkarca (1936), Kırgızca (1940), Başkirtçe (1940), Gagavuzca (1957).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Cevat Emre, *Eski Türk Yazısının Menşei*, İstanbul 1938; *Türk Diyelektleri Çevriyazı Sistemi*, İstanbul 1945; A. Dilâçar, *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 170-174; N. A. Baskakov, *Türk Dilleri Genel Fonetik Trans-*

kripsiyonu Üzerine, Moskva 1966; *Alphabete und Schriftzeichen des Morgen- und des Abendlandes* (ed. O. Harrassowitz), Berlin 1969, bk. İndeks; E. Hovdhaugen, "The Structure and Origin of the Turkic Runic Alphabet", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul, 15-20/X/1973)*, Tebliğler, II. Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul 1973, s. 470-478; Muharrem Ergin, "Türklerde Yazı ve Alfabeler", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 340-373; A. von Gabain, *Einführung in die Zentralasienkunde*, Darmstadt 1979, s. 64-73; a.mlf., *Eski Türkçenin Grameri* (trc. Mehmet Akalın), Ankara 1988; Ahmet Merdivenci, *Türk Yazı Devrimi ve Yurt Dışındaki Türklerle Yansıması*, İstanbul 1980; Melih Erçin, "Göktürk-Sekel-Fenike Yazılarını Üzerine Üç Saptama Bildirisi", *Harf Devrimi'nin 50. Yılı Sempozyumu*, Ankara 1981, s. 207-224; Semih Tezcan, "Türklerde Yazı Kültürünün Başlangıcı ve Gelişimi", a.e., s. 39-43; Talat Tekin, "Göktürk Alfabesi", a.e., s. 27-37; a.mlf., *Harf İnkılabı Türk Ocaklarının Çalışmaları ve Hatay'da Yeni Yazı*, Antakya 1988; a.mlf., "Tarih Boyunca Türkçenin Yazısı", *Ulusal Kültür*, 1/2, Ankara 1978, s. 18-42; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: İbrani Yazısı ile Türkçe", *TT*, 1/1 (1984), s. 19-21; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Süryani Alfabesi ile Türkçe Kitabeler", a.e., 1/2, s. 19-101; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Grek Alfabesiyle Türkçe", a.e., 1/3, s. 20-23; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Ermeni Alfabesiyle Türkçe", a.e., 1/4, s. 6-10; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Göktürk Alfabesiyle Türkçe", a.e., 1/5, s. 6-12; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Manihey Alfabesiyle Türkçe", a.e., 1/6, s. 6-11; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Soğd ve Uygur Alfabesiyle Türkçe", a.e., 1/7, s. 17-22; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Brâhmî Yazısı ile Eski Türkçe Metinler", a.e., 1/8, s. 52-56; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Arap Yazısı ile Türkçe Metinler", a.e., 1/9, s. 49-54; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Çin İdeogramları ile Türkçe", a.e., 1/11, s. 5-8; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Kiril (İslav) Alfabesi ile Türlü Türkçeler", a.e., 1/12, s. 62-66; a.mlf., "Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Latin Alfabesi ile Eski ve Yeni Türlü Türlü Türkçeler", a.e., 1/13 (1985), s. 20-28; Bilâl N. Şimşir, *Azerbaycan'da Türk Alfabesi: Tarihçe*, Ankara 1991; *Dil ve Alfabe Üzerine Görüşler*, Ankara 1991; Hâmit Zübeyir Koşay, "Türklerin Bugüne Kadar Kullandığı Yazılar", *TV*, 11/22, nr. 11/205 (1928), s. 47-58; a.mlf., "Türk-Runik Yazılarının Tarihi Daha Eskiye Gidiyor", *Önasya*, VI/65, Ankara 1970, s. 21; K. Grönbech, "Turkish Inscriptions from Inner Mongolia", *Monumenta Serica*, IV, Peking 1939-40, s. 305-308; A. Subhi Furat, "Arapça'nın Tarihçesi", *İslâmî Edebiyat*, sy. 24, İstanbul 1994, s. 9-11; *TA*, XXXII, 63-65; XXXIII, 121-126.

MUSTAFA S. KAÇALIN

ELİFİ TAÇ

(bk. TAÇ).

ELIJAH MUHAMMED

(1897-1975)

Amerika'da

The Nation of Islam adlı hareketin
ikinci ve en önemli lideri.

Asıl adı Elijah (Eliya) Poole'dur. 4 Ekim 1897 tarihinde Georgia eyaletinde zenci fakir bir çiftçinin oğlu olarak dünyaya geldi. 1923 yılında babası ve kardeşleriyle birlikte iş aramak için gittiği endüstri merkezi Detroit'e yerleşti. 1930'da menşei hakkında fazla bir şey bilinmeyen Wallace D. Fard adındaki kişinin The Nation of Islam'ı kurması üzerine (geniş bilgi için bk. *DİA*, III, 48), babasının tavsiyesine uyarak Fard'ın yardımcısı Abdül Muhammed'in bir konuşmasını dinledi ve hemen arkasından bu harekete katıldı (1931). Daha sonra Fard'la görüşerek kısa zamanda güvenini kazandı ve en yakın yardımcısı oldu; bu arada Fard'a, onun bizzat İsa veya Tanrı olduğunu telkin edecek kadar bağlandı. 1931'de Şikago'ya giderek orada The Nation of Islam'ın ikinci mâbedini kurdu. 4 Mayıs 1933 tarihinde Fard polis tarafından Detroit'ten sürülünce hareketin başına E. Muhammed geçti. Ancak kardeşinin mensuplar arasında yarattığı ihtilaflar ve polisin devamlı baskıları sonucu o da 1935 yılında Detroit'ten ayrılmak zorunda kaldı. E. Muhammed'in o sıralarda Muhammed Resul adı altında Washington'da The Nation of Islam'ın öğretilerini yaymaya çalıştığı söylenirse de yedi yıl gözlerden uzak durduğu açıktır. 1942'de Chicago'ya giderek hareketin merkezini orada yeniden kurdu; ancak birçok zorlukla karşılaştı ve polisle kilisenin baskısı yüzünden devamlı barınabilecekleri bir bina kiralayamadı. Orada hizmet görmeyi reddeden birçok taraftarı hapse attı; kendisi de aynı sebeple 1942'nin sonlarına doğru tutuklandı ve ancak II. Dünya Savaşı bitince serbest bırakıldı.

1952 yılında müessir bir konuşmacı olan Malcolm X'in katılmasıyla The Nation of Islam'ın asıl gelişmesi başladı. Onun, hareketin resmî sözcüsü sıfatıyla ülkenin çeşitli yerlerinde yaptığı ateşli konuşmalarının etkisiyle, savaş boyunca gösterdikleri fedakârlıklara rağmen beyazların büyük zulmüne mâruz kalan binlerce zenci, kendilerine Amerika Birleşik Devletleri'nde ayrı bir eyalet kurmayı vaad eden ve beyazlardan daha üstün bir ırkı temsil ettiklerini söyleyen E. Muhammed'e ümit bağlamaya başladı.